

Estudi del coneixements i la percepció de l'assetjament escolar segons l'alumnat en els centres de secundària de la comarca d'Osona

Lluís Franch Expósito

Treball Final De Màster

Curs 2019-2020

Tutor: Montserrat Martín Horcajo

Formació del Professorat d'Educació Secundària Obligatòria i Batxillerat, Formació
Professional

Facultat d'Educació, Traducció i Ciències Humanes

Universitat de Vic

Índex

1. INTRODUCCIÓ	7
2. MARC TEÒRIC	9
2.1. Assetjament escolar.....	9
2.2. Tipus d'assetjament i evolució	10
2.3. Tipus d'assetjament i els mes freqüents	11
2.4. Participants en l'assetjament escolar.....	11
2.4.1. Característiques dels espectadors.....	12
2.4.2. Característiques de l'agressor	13
2.4.3. Factors de risc de la víctima	14
2.5. Percepció	15
2.5.1. Percepcions de la violència	16
3. PREGUNTA INICIAL.....	18
4. OBJECTIUS.....	19
5. JUSTIFICACIÓ DEL PROJECTE.....	20
6. METODOLOGIA.....	21
6.1. Descripció del context i mostra	21
6.2. Intervenció.....	21
6.3. Instruments.....	22
6.4. Anàlisi de dades	23
7. RESULTATS	24

7.1. Consideren violència.....	24
7.2. No consideren violència.....	24
7.3. Manifestacions de violència.....	25
7.3.1 Violència física.....	25
7.3.2. Violència verbal.....	27
7.3.3. Violència psicològica.....	28
7.3.4. Violència social.....	29
7.4. Situació de la violència.....	31
7.5 Característiques de vulnerabilitat.....	31
7.5 Percepció de la violència en els vídeos.....	31
7.5.1 Vídeo violència psicològica.....	31
7.5.2. Vídeo violència verbal.....	32
7.5.3 Vídeo violència social.....	32
7.5.4 Vídeo de violència física.....	33
8. DISCUSSIÓ.....	34
8.1. Dades dels centres.....	34
8.1.1. Violència observada.....	34
8.1.2. Reacció a les violències.....	35
8.3. Característiques dels agredits.....	37
8.4. Situacions amb major prevalença d'agressions.....	37
8.5. Percepció.....	38
9. CONCLUSIONS.....	40
9.1. Limitacions.....	41
8.2. Perspectives de futur.....	42
10. BIBLIOGRAFIA.....	43

11 ANNEXES.....	45
11.1. Vídeos.....	45
11.2. Formulari	45

Resum

Com a futur docents, una de les situacions que segurament haurem de fer front en algun moment és l'assetjament escolar. Aquest assetjament segueix present en les aules dels centres, però poc a poc hi anem treballant més i millor per evitar-ho i prevenir aquestes situacions

L'objectiu del meu treball és conèixer la percepció de l'alumnat i de quins coneixements sobre la matèria té l'alumnat de dos centres de la comarca d'Osona. La mostra de l'estudi és de 217 alumnes de l'etapa d'ESO.

La conclusió del treball és que un percentatge elevat té coneixements sobre l'assetjament escolar i el percep de manera evident, tot i que hi ha una altre part de l'alumnat que no percep l'assetjament o les situacions violentes.

Paraules clau: violència, percepció, assetjament escolar

Abstact

As a future teacher, one of the situations that surely will have to face at some time is bullying. This bullying tracks present at the classrooms of the centres, but we keep working more and better to eschew it and prevent these situations.

The aim of my work is to observe the perception of the students and his knowledge on the bullying situations has the students of two centers of the región of Osona. The simple of the survey is 217 pupils of the stage of ESO.

The conclusión of the work is that an overhead percentage has knowledge on the bullying, and perceives it of evident mode, although there is one other childbirth of the studdents that does not perceive the bullyins or the violent situations.

Keywords: violence, perception, bullying

Agraïments

Abans d'entrar en matèria m'agradaria donar les gràcies a una sèrie de persones i entitats que han fet possible aquest treball de final de màster.

Primer de tot vull agrair a la meva família, al meu pare i a la meva mare, per haver-me donat l'oportunitat d'estudiar tots aquests anys, tant el grau de Ciències de l'Activitat Física i l'Esport, com aquest màster d'Educació Secundària Obligatòria i Batxillerat.

Però sobretot li vull agrair al meu germà, qui m'ha ensenyat que el camí de la investigació és llarg i costós, però que en tot moment m'ha obert pas perquè les coses em fossin més fàcils.

Seguint amb els agraïments vull agrair a la meva tutora Montse Martin per ajudar-me a definir i a trobar el camí per poder acabar realitzant aquest treball i per facilitar-me la feina aclarint dubtes quan fos necessari.

Per acabar, donar les gràcies al Fedac Pare Coll i en especial a en Sergi López, el meu tutor de pràctiques i company que em va ajudar a realitzar el formulari en el centre. I també donar les gràcies a l'Institut de Gurb i per descomptat al seu professor d'educació física Pere Vilà, el qual també em va ajudar a introduir el formulari tot i els moments de confinament que passàvem.

1. Introducció

“Bullying o assetjament escolar fa referència a l'existència d'una víctima indefensa assetjada per un o varis agressors que tenen la intencionalitat de fer mal i crueltat per fer sofrir conscientment.”

Així és com defineixen el terme autors com Garaigordobil, Martínez-Valderrey i Machimbarren (2017, pàgina 25). El primer cas definit com un cas d'assetjament aquí a Espanya, va ser identificat al 2004. Jokin, un nen de 14 anys del País Basc es suïcidava degut a sofrir durant mesos d'assetjament escolar dels seus companys de classe. Després d'aquest fet tan significatiu, el nombre de projectes dirigits a la prevenció d'aquest fenomen han anat augmentant.

Un dels motius principals pels quals he escollit aquesta temàtica, com a futur professional de l'ensenyament, és la d'estar el més format possible sobre aquesta temàtica per a poder detectar de manera precoç i de manera eficaç els possibles casos que hi pugui haver en el meu centre de treball i intentar evitar-los.

Per aquesta raó en el present treball vull definir i relacionar les idees i els conceptes de la millor manera que hi entenen els experts per assetjament i quines formes d'aquest existeixen, per després poder comprovar si perceben els nois i noies aquestes situacions, i si ho fan, de quina manera ho fan. D'aquesta manera el que vull intentar es donar llum de si algunes situacions que es produeix als centres de secundària de Vic só per una manca de percepció per part dels alumnes i de desconeixement.

Aquest treball constarà de 3 parts diferenciades. Primer de tot el que faré serà realitzar una cerca teòrica per ubicar-nos en l'estat de la qüestió. Definir cada concepte per poder veure les relacions entre ells, i la seva evolució, des que començà Olweus als 80 fins ara, com han anat canviant els conceptes i les perspectives. Aquesta primera part em donarà diferents eines, per a poder pensar i aportar coneixement sobre el tema. D'aquesta cerca anterior la meva intenció és analitzar diferents factors que porten a la situació d'assetjament i les situacions que es duen a terme durant aquest, així podré desenvolupar una eina que reflexioni sobre les situacions prèvies a l'assetjament i les situacions durant. D'aquesta manera podrem saber si la percepció dels nens i nenes d'unes i altres son similars i si coneixen ambdues situacions, o només perceben una d'elles i quina d'elles en major o menor mesura.

Un cop ja tingui l'eina de recerca realitzat i la recollida de dades feta, podrem passar a fer la reflexió final i la discussió sobre la meva hipòtesis i sobre els objectius plantejats al següent apartat, acabant amb una conclusió final.

2. Marc teòric

Aquest apartat és el que crearà el fil conductor per introduir-nos dins el tema i fer recerca sobre els diferents conceptes, situacions i motius que estan relacionats de manera directe amb l'assajament escolar.

2.1. Assetjament escolar

Actualment existeixen diferents maneres d'anomenar l'assajament escolar, i la més estesa a nivell mundial és la paraula *bullying*, paraula que prové de l'anglès, de la paraula *bull* que significa "bou". Un *bully*, és aquella persona que es comporta com un bou, que agredeix als altres. Per aquest motiu la paraula ja conté un component de violència molt elevat.

Concepte Bullying

<i>Olweus,</i> (1994)	“Conducta de persecució física i/o psicològica que realitza un alumne o alumna contra un altre, al que escull coma a víctima de repetits atacs. Aquesta acció negativa i intencionada, situa la víctima en posicions des de les quals difícilment pot sortir pels seus propis mitjans.
<i>Ross</i> (1996)	“La intimidació es una forma d’interacció social - no necessàriament duradora- en la que un o més individus dominants (agressors) exhibeix un comportament agressiu que pretén i de fet aconsegueix, causar angustia a un individu menys dominant (víctima).
<i>Gómez</i> (2005)	“Algunes conductes violentes que desenvolupen els alumnes dins el centre de l’escola que es perceben com una forma “normal” de comunicació o socialització”
<i>Joffre</i> (2011)	“El Bullying es un tipus de violència present en l’àmbit escolar, en el qual hi intervenen els propis alumnes, ja sigui com a agressors o com a víctimes, i que implica agressions, amenaces, burles, descalcificacions o insults entre ells, tal i com ens comenta”

Figura 1 Concepte de Bullying segons varis autors Font: Pròpia (2020)

Després de les definicions ordenades de manera cronològica que observem en la figura 1, podem ubicar l'assetjament escolar o *bullying* com un comportament social que es prolonga en el temps amb la finalitat de fer sentir malament a una altres persona.

Aquest tipus de comportament repetitiu i irresponsable pot anar des de les agressions verbals, psicològiques o físiques per ferir o subjugar a un altre nen o nena que no te possibilitats de defensar-se tal i com ens diu Albores (2011). Aquest tipus de comportament sempre cerca d'alguna manera el secretisme davant els adults i la gent que pugui ajudar a la víctima a evitar-lo, tal i com diuen Collel i Escudé (2002).

Tot i les diferències entre les definicions dels autors anteriors, en la figura 2 si podem veure un patró comú creat a partir de les diferents característiques que han aportat els autors anteriors.

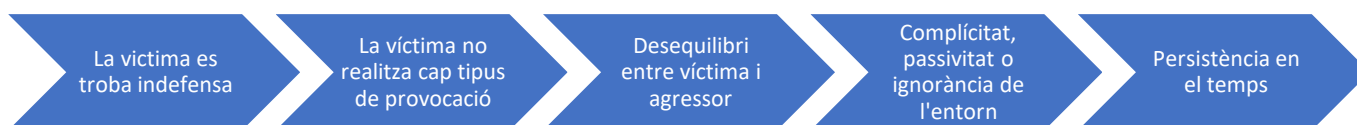

Figura 2 Característiques de l'assetjament escolar segons varis autors Font: Pròpia (2020) a partir de Albores (2011), Avilés, Arias y Arias (2009) Collel i Escudé (2002), Joffre (2011) i Olweus (1994)

Després de les anteriors definicions, i seguint la idea d'Avilés, Arias y Arias (2009) puc concloure, que el bullying és una actuació constant i perllongada en el temps, la qual no té la necessitat de tenir una provocació per part de la víctima. A més a més aquesta conducta pot tenir diferents formes, pot ser en forma d'agressió física, verbal o psicològica, a més a més pot ser de caire directe o indirecte.

2.2. Tipus d'assetjament i evolució

L'assetjament escolar pot venir donat per diferents motius que veurem més endavant, però també pot venir donat de diferents maneres.

Tal i com diuen Hernández i Saravia (2016), Lujan (2005), Ortega (2007), estan d'acord en que el bullying té diferents tipus de manifestacions, més concretament aquests autors la resumeixen en 4 formes diferents, tot i que dintre d'aquestes formes hi podem trobar-ne d'altres.

Tipus d'agressions

<i>Físic</i>	En el qual l'agressor/a actua de manera directe contra la víctima i més concretament sobre el seu cos, en forma de cops, empentes, i cosses. O també de forma indirecte, sobre les seves pertinences o roba, embrutant-la, o robant-la.

<i>Verbal</i>	L'agressor/a actua igualment de manera directe o indirecte, portant a terme una dinàmica d'insults, calumnies entre altres cap a la víctima.
<i>Social</i>	L'agressor/a porta a terme una conducta de marginació cap a la víctima, la deixa de banda, el margina i l'ignora.
<i>Psicològics</i>	L'agressor/a provoca mitjançant diferents accions, la manca d'autoestima, inseguretat i por a la víctima.

Figura 3 Tipus d'assetjament escolar Font: Hernández i Saravia (2016)

Aquesta figura 3 ens permet identificar les possibles manifestacions de l'assetjament escolar que trobarem dins un centre. A partir d'aquestes poden sorgir altres, i més amb l'entrada de les noves tecnologies com diuen Garaigordobil, Martínez i Machimbarren (2017), ja que amb aquestes, sorgeixen noves maneres com el ciberbullying que encara són més difícils de veure i de percebre, per poder actuar.

2.3. Tipus d'assetjament i els mes freqüents

Una vegada ja sabem quins son els tipus d'assetjament més generals, indagarem sobre quin son els més freqüents.

Segons Unesco (2019) la violència física és la més freqüent de totes, un 31.4% dels nens i nenes que han patit bullying ha estat a partir de la violència física, un 9.6% més d'un cop. Per altra banda, un 5.5% ha estat per violència social (fer el buit, ignorar...). A més a més, segons aquest mateix estudi, un 15.3% de les persones que han patit assetjament escolar, l'han rebut de gent que feia befa sobre el seu estat físic, és a dir, amb violència psicològica.

2.4. Participants en l'assetjament escolar

Tot i que hem pogut comprovar que en les anteriors definicions només s'ha parlat de la interacció entre agressor i víctima i cada un entra dintre del problema que es produeix amb l'assetjament, també hi pot haver una tercera figura que són els espectadors, els quals també estan dintre de l'equació.

Per tant dintre d'aquesta situació hi trobaríem 3 interventors, els quals, podem veure en la figura 3; els agressors, la víctima i els espectadors, cada un amb uns factors i unes característiques que tot i ser comunes no es poden ser considerades fixes. (Defensor del pueblo 2007)

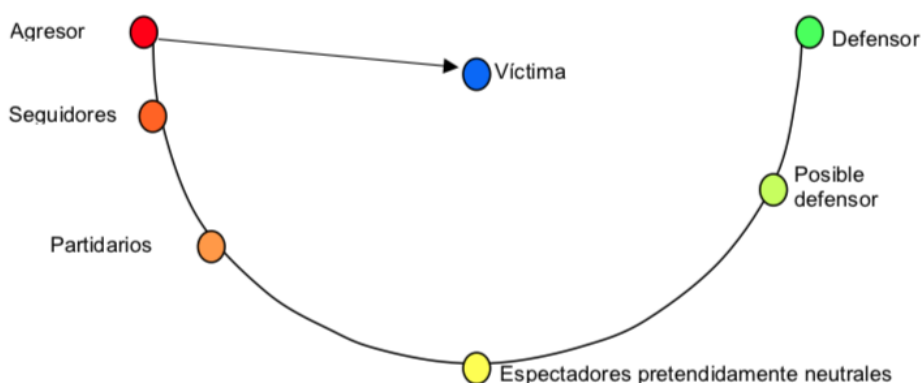

Figura 4 Cercle de l'assetjament escolar Font: Olweus (2001) citat a Collel i Escudé (2004)

En la figura 4 veiem que els agressors van acompanyats de seguidors i partidaris, cada un més a prop dels espectadors centrals, que poc a poc van derivant cap a la figura de defensor, però veiem clarament que la víctima es troba indefensa enmig de tot això.

2.4.1. Característiques dels espectadors

En la figura 3 podem veure 5 tipus d'espectadors que hi pot haver durant una situació d'assetjament, d'aquests es fa un gradient que realitza Olweus (2001) citat a Collel i Escudé (2004)

El primer és el seguidor el qual pren part de l'agressió.

El partidari, és aquell que no pren part, però sí que mostra la seva conformitat davant la situació.

Els espectadors neutrals, els quals tenen una mentalitat neutre, i intenten que allò no els afecti i no vagi amb ells.

Seguidament passem als possibles defensors, els que pensen que haurien d'ajudar a la víctima però no saben com.

I els últims els defensors, els quals no els hi agrada l'agressió i ajuden a la víctima o ho intenten.

La figura de l'espectador moltes vegades ve donada per una llei no escrita de fa molt temps, com és la de "no et fiquis en els problemes dels altres" tal i com diu Carozzo (2015). Aquesta llei del silenci és una conseqüència a la cultura de la no rebel·lia i a la subjugació que demanen les relacions de poder-submissió. Si un nen o nena denuncia la situació que està vivint un company, o fins i tot ell mateix, se'l tatarà de bocamoll o bocamolla de manera injusta, i aquesta situació comporta que ningú digui res. Aquests així com ens comenta Carozzo (2015)

seria una de les causes de que la figura dels espectadors es mantingui callat i al marge, perquè no volen problemes, i no volen ser les següents víctimes.

2.4.2. Característiques de l'agressor

En les anteriors definicions i amb les idees dels altres autors, podem definir el grup d'agressors amb directes i indirectes, ja que son dos dels tipus generals d'assetjament que hi trobem.

Segons diu Lujan (2005), els agressors directes són aquells que ataquen directament a la víctima, són ells qui tenen contacte amb la víctima. Per altre banda els agressors indirectes són aquells que indueixen als seus seguidors, a realitzar els actes de violència en nom seu i d'aquesta manera quedar protegit.

Aquest tipus de nens o nenes presenten factors previs detectables, segons Joffre (2011) i Lujan (2005) els agressors tenen algunes característiques similars o generals, tot i que no tots tindran les mateixes.

A part d'alguns factors externs com la família, la situació social entre altres, que afectaran al seu comportament dintre de l'escola. Segons Smith (2003) els agressors reproduïxen el que veuen en els seus entorns més propers i sobretot el que veuen en la seva família.

Seguint els diferents estudis començats per Olweus (1994) podem observar que aquests la tipologia d'agressors són més predominants en els gèneres. És a dir, el gènere masculí tendeix més a la agressió directe, en canvi el gènere femení tendeix més a la violència més indirecta, social i psicològica. Tot i això el gènere masculí dona un resultat similar en agressions indirectes que el gènere femení, segons Olweus (1994), això dona a entendre que la major part dels agressors són de gènere masculí.

Factors dels agressors o característiques

<i>Gènere</i>	Menor prevalença d'agressors en el gènere femení que en masculí
<i>Característiques físiques</i>	Constitució forta Sentiment de superioritat referent a la força de la víctima
<i>Característiques psicològiques</i>	Falta d'empatia i responsabilitat Inseguretat i absència de sentiment de culpabilitat Dificultat per reconèixer l'autoritat i poca disciplina Dificultats per manejar la ira

<i>Característiques socials</i>	Baixa tolerància a la frustració i hiperactivitat
	Molt populars
	Relacions de poder-submissió
	Falta de normes i conductes clares i constants
	Normalment van acompanyats, tenen por a la soletat.

Figura 6 Característiques dels agressors Font: Pròpia a partir de Lujan (2005), Joffre (2011) i Smith (2003)

Allà on trobem major nombre d'agressors es dintre la classe, és a dir, segons diferents estudis i basant-me ne l'estudi del Defensor del Pueblo (2007).

Frisen (2007) posa a sobre la taula amb la seva investigació alguns dels motius principals pels quals els agressors o agressores reaccionen amb violència amb els seus iguals.

El primer dels motius principals és el de tenir l'autoestima baixa, és a dir, l'agressor/a té una autoestima baixa i ho paga amb les víctimes. La segona de les causes és el fet de sentir-se poderós i divertit, destacar per sobre els altres fent que una altre persona es senti inferior. I la 3ª causa és la de que l'agressor pateix problemes de diferents tipus, ja siguin a casa o d'altres característiques.

2.4.3. Factors de risc de la víctima

El tercer grup que esta dintre de la situació d'assetjament són les víctimes. Lujan (2005) també divideix amb dos grups aquestes víctimes.

Les víctimes actives i proactives, les quals tendeixen a tenir problemes i es comporten de manera irritant per als altres companys que l'envolten, i això serveix d'excusa a l'agressor.

Per altra banda tenim la víctima passiva, que és la més freqüent, la víctima sofreix l'assetjament en silenci. Això pot provocar que tendeixi a l'aïllament i que els companys vagin separant-se d'ell o ella.

Factors de la víctima o característiques

<i>Gènere</i>	Menor prevalença de víctimes en el gènere femení
<i>Característiques físiques</i>	Poden existir diferències físiques
	Constitució dèbil
	Sentiment d'inferioritat referent a la força dels altres

<i>Característiques psicològiques</i>	Eviten els problemes i la confrontació Poden presentar estres, ansietat i por Falta de seguretat i tenen un concepte propi negatiu Baixa autoestima i problemes emocionals
<i>Característiques socials</i>	Baixa popularitat Poca capacitat de socialitzar

Figura 6 Característiques de les víctimes Font: Pròpia a partir de Lujan (2005), Joffre (2011) i Smith (2003)

Diferents estudis com el de Frisen (2007) ens parlen dels possibles motius pels quals els nens i nenes pateixen assetjament escolar.

El primer dels motius que proposa en la seva investigació és el de la diferent aparença, ja sigui per motius de raça, per motius de vestimenta, o simplement perquè son diferents a l'assetjador. També veiem motius com poden ser el comportament de la víctima, el qual pot resultar incòmode a l'assetjador o assetjadora i amb això ja en té prou per excusar-se. I el tercer més popular és el que depèn de la forma de ser de l'agressor o agressora.

2.5. Percepció

La percepció segons la Gestalt (citada a Leonardo, 2004) és un procés d'extracció i selecció d'informació rellevant encarregat de generar un estat de claredat i lucidesa conscient que permeti el desenvolupament dins el major grau de racionalitat i coherència possibles.

Tal i com segueix dient Leonardo (2004), la percepció no està supeditada als òrgans sensorials, sinó que és la percepció que regula i modula l'acció dels sentits.

Per tant d'aquestes paraules el que podem extreure és que la percepció, no es tracta de com nosaltres rebem els estímuls exteriors, sinó que som nosaltres mateixos que veiem el que volem veure i que obviem allò que segons les nostres disposicions mentals volem obviar.

Per tant si entenem la percepció com a allò que volem veure, podríem entendre la relaxació que fa Boulton (1997 citat a Pérez 2011) en la que diu que els professors consideren com a bullying les agressions físiques i les amenaces, en canvi no li donen tanta importància a les exclusions intencionades o l'aïllament. Aquesta idea que proposa Boulton, es troba respallada per l'estudi que realitza Mishna et al. (2005) en el qual ens donen diferents percepcions dels professors i diferents respostes d'aquests.

Segons la percepció del professor o professora i segons el que hagi vist, actuarà o no actuarà.

Però el que sí que queda clar després d'aquesta investigació és la subjectivitat d'aquestes percepcions, i la capacitat de cada un d'intentar veure alguna cosa més.

2.5.1. Percepcions de la violència

La percepció com bé hem pogut veure anteriorment és subjectiva a cada individu i segons diferents variants, aquesta pot ser d'una manera o una altre. Podem trobar autors que separen aquestes percepcions segons diferents variables, com poden ser el sexe, l'edat, la situació socioeconòmica, educació formal i el centre, rendiment escolar, educació no formal, entre altres.

Segons Contador (2001) cada un d'aquestes variables afectarà a la percepció que tingui cada nen o nena a la violència, ja sigui entre iguals o no. En la figura 6, podem observar els diferents tipus de variables i com afecten a la percepció dels nens i nenes. Aquesta percepció serà clau en les actuacions davant els assetjaments.

Variables de la percepció de la violència

<i>Sexe</i>	La percepció és que el gènere masculí és més agressor directe i participa més de l'agressió física que no el gènere femení, que realitzen més agressions psicològiques i socials.
<i>Edat</i>	La percepció de l'assetjament escolar disminueix amb l'edat, més en concret el que es relaciona amb la violència verbal. La percepció de ser víctima d'un assetjament o ser agressor, disminueix així com augmenta l'edat. Tot i que veure's com espectador també augmenta. Major moment de violència entre igual 15-16 anys.
<i>Situació Socioeconòmica</i>	La situació socioeconòmica dels estudiants també és un factor molt a tenir en compte, ja que segons els estudis, els centres que es troben en un barri amb un poder econòmic més baix o baix, tripliquen la probabilitat de violència.
<i>Educació formal i centre</i>	Sorgeixen diferències segons l'educació cursada i el centre, ja que hi ha diferents estudis que diuen que els alumnes de formació professional són més propensos a tenir problemes d'assetjament als seus centres. En canvi els alumnes de

	centres de secundària general tenen perceben menys aquest problema. A més a més també té a veure la naturalesa pública o privada, ja que en la pública hi ha més casos percebuts i en la privada menys. També s'ha pogut comprovar que la percepció de violència en centres urbans és major que en centres rurals.
<i>Rendiment escolar</i>	Els centres on els alumnes tenen un major rendiment i es troben més preocupats per entrar o no a la universitat, són centres amb una percepció de la violència més baixa, en canvi els centres amb alumnes amb rendiment baix, tendeix a tenir una major percepció de la violència.
<i>Educació no formal</i>	Una educació percebuda com a controladora per part dels nens i nenes, va lligada de la mà d'actes violents (mentides, insults, baralles...) si l'educació rebuda es restrictiva, augmenten les possibilitats d'agressivitat.

Figura 7 Variables de la percepció de violència Font: Pròpia a partir de Mooji (2001) i Funk (1997) citats a Contador (2001) i el Defensor del Pueblo (2007)

3. Pregunta inicial

Segons Quivy i Campenhoutd (1997), formular una pregunta inicial per a la investigació és essencial, ja que actua de fil conductor i ajuda a posar ordre a la investigació.

La meua pregunta inicial serà la següent:

- Quines situacions violentes perceben els i les alumnes? Quins son les variables que afavoreixen la violència entre iguals segons els alumnes?

Aquesta pregunta ja ens deixa la porta oberta cap a on volem que s'iniciï la investigació i la recerca del projecte. Queda clar que necessitarem saber la seva opinió sobre diferents situacions d'assetjament i sobre la mateixa definició del concepte per tal de poder aportar coneixement sobre aquest grup de població.

Els resultats que ens donarà la recerca sobre aquesta pregunta, és la de si els nens i nenes tenen una major percepció de les variables que afavoreixen les situacions que succeeixen durant l'assetjament escolar. Aquesta recerca anirà enfocada cap a una vessant més quantitativa que no qualitativa, ja que plantejaré diferents situacions en les que ells i elles hauran de contestar segons la percepció d'aquella situació plantejada.

4. Objectius

Després del marc teòric s'ha pogut observar que l'assetjament escolar és un procés, i que aquest procés és difícil de veure per part dels adults ja que els i les alumnes el fan de manera oculta als adults, per tal que no hi puguin intervenir. Degut a aquesta situació d'ocultació, és molt difícil que els professors i professores puguin arribar a veure la situació i la puguin eradicar, per aquest motiu és clau que els nens i nenes siguin els primers en percebre i ajudar a aturar aquestes situacions.

A partir de la recerca d'informació i de revisió de recerques prèvies , he formulat una sèrie d'objectius que guiarà la meva recollida de dades.

- Identificar si saben associar cada acció violenta amb el tipus de violència que representa.
- Conèixer la percepció dels nens i nenes de la ESO en situacions durant l'assetjament escolar
- Identificar si perceben les diferents variables prèvies que poden arribar a desembocar en una situació d'assetjament.
- Determinar quins son els mecanismes que fan que no s'avisí a algun professor o adult quan perceben la situació d'assetjament.

5. Justificació del projecte

Aquest projecte sorgeix de la necessitat d'entendre com veuen i com perceben els nens i nenes de la ESO aquestes situacions i com les viuen des de dintre. Els problemes sempre es van a cercar a l'arrel, i en aquest procés l'arrel són els nens i nenes que agredeixen a l'escola i també els que ho veuen i no hi fan res al respecte. La meua intenció en aquest projecte és trobar quan els alumnes i les alumnes se n'adonen de què un company està patint assetjament, en quin punt més o menys deixa de ser invisible als seus ulls per començar a ser una problemàtica.

Tal i com hem observat anteriorment en el marc teòric, la violència entre iguals té un procés, unes característiques prèvies, tant de l'agressor o agressora com per part de la víctima, i la situació mica en mica va evolucionant. Una de les característiques de la situació és que sempre s'intenta fer sense que cap adult se n'adoni i d'aquesta manera pugui tallar la situació d'assetjament, es per aquest motiu que necessitem que els alumnes percebin també aquestes situacions i se n'adonin del greu de la situació.

Per tot això sorgeix la necessitat de proposar un instrument que reculli la percepció i la vivència dels nens i nenes de la ESO d'un centre de secundària, ja que segons els diferents estudis són les edats en que les agressions són més elevades però es comença a deixar de percebre com a bullying. Mitjançant aquest instrument, s'identificarà en quin moment els i les alumnes comencen a percebre la violència entre iguals i si són capaços de valorar les diferents variables i factors previs que existeixen abans de la situació d'assetjament.

6. Metodologia

6.1. Descripció del context i mostra

El procés d'investigació tindrà lloc en dos centres de la comarca d'Osona, província de Barcelona. Un d'ells és el Fedac Vic, situat molt a prop del centre de la ciutat de Vic. Es tracta d'una antiga escola de monges, i avui en dia segueix mantenint aquesta petita essència d'escola catòlica. A més a més es un centre concertat i no només realitzen secundària, sinó que s'hi pot cursar des de infantil fins a 4t de la ESO, de fet una gran part del seu alumnat realitza tota la seva vida acadèmica en el centre.

L'escola es troba situada en un antic convent de monges, i es divideix en 3 plantes en les quals hi trobem cada un dels nivells educatius, infantil a la planta baixa, primària a la primera planta, i ESO a la tercera planta. Actualment hi ha 21 professors pels cursos de la ESO, 9 d'aquests son tutors dels diferents cursos de la ESO.

Els cursos de ESO són 4 cursos; 1r de la ESO es separa en 2 classes en les quals hi ha fins a 30 alumnes, seguint amb 2n d'ESO també hi ha 2 classes en les quals també hi trobem 30 alumnes. Es a 3r d'ESO on hi trobem 3 línies amb uns 70 alumnes entre les 3 classes, i per acabar a 4t d'ESO hi ha 2 classes de 30 alumnes més.

Per altra banda, l'altre centre es troba a Gurb, un petit municipi veí de la ciutat de Vic. Aquest centre és de caràcter públic, el qual acull a alumnes que venen de diferents municipis, de la Comarca, i no només els autòctons de Gurb. El centre va iniciar-se en el curs 2010-2011, amb dues línies de primer d'ESO, i mica en mica han anat creixent. Actualment té 35 professors.

Els cursos de la ESO son 4; 1r de la ESO es separa en 4 línies, 2n de la ESO que també es separa en 4 línies, a 3r de la ESO passen a 3 línies i a 4t tornen arribar a les 4 línies.

Després de passar el formulari via online als centres i que aquest ho fessin arribar als alumnes, he rebut un total de respostes de 227 alumnes entre les dues escoles. Per tant la $n=227$.

6.2. Intervenció

La intervenció que he desenvolupat només constarà d'una part que ve donada de la metodologia quantitativa, a traves d'una enquesta basada en diferents factors que he explicat anteriorment i que tenen a veure amb la percepció de les personalitats i de situacions prèvies a l'assetjament. Per a dur a terme aquesta investigació hem demanat autorització a la direcció del centre, degut a que la mostra són tots menors d'edat. El qüestionari esta dissenyat per a mantenir en tot moment la confidencialitat i l'anonimat de les persones que el responen.

Aquesta intervenció serà purament descriptiva amb les dades que obtingui dels qüestionaris per després comparar i extreure conclusions amb els referents teòrics trobats anteriorment.

6.3. Instruments

Aquesta intervenció s'ha fet a partir de una reformulació del qüestionari confeccionat per Paravic (2000). Les adaptacions que hi he realitzat, és per enfocar el qüestionari als nens i nenes de la ESO ja que el que proposa Paravic està enfocat a un públic adult. Aquest qüestionari és de preguntes tancades, obertes i semiobertes que es componen d'una primera part més de caràcter personal, i sociodemogràfiques, i una segona part on es tracta més la percepció de la violència.

El qüestionari es divideix en 4 parts principals, la primera part es la més genèrica, en la que només han de dir el seu gènere, la seva edat, el curs que fan, i el temps que porten estudiant en aquell centre.

La segona part és la que ens comença a donar una sèrie de dades més sobre el tema de la recerca. Aquesta part pretén esbrinar quina és la percepció dels alumnes envers de l'assetjament, per a esbrinar aquesta percepció els hi proposo una sèrie d'opcions en les que han de seleccionar la que ells creguin convenient, fent preguntes sobre el que creuen que és violència i el que no. A partir d'aquestes respostes ja ens podem fer una petita idea de si marxen molt de les concepcions i de les idees dels autors del marc teòric, o no. És a dir, aquí podem veure si tenen per igual la violència física o verbal i la violència psicològica o social, ja que en les primeres preguntes hi ha 4 ítems que representen la violència física, seguidament 4 ítems de la verbal, 4 de la psicològica i 4 de la social, d'aquesta manera podem fer una comparativa sobre les percepcions de l'alumnat dels dos centres en referència a cada una d'aquestes.

Seguidament hi ha una altre part en la que demana sobre experiència pròpia, si han patit assetjament o si l'han pogut observar. En cas de que sigui la segona, també hi ha preguntes sobre la seva reacció davant aquesta problemàtica.

Després d'aquesta bateria de preguntes, hi ha l'última part en la que hi ha diferents vídeos de curta durada en la que es produeixen les 4 violències, i la intenció es saber si les saben identificar i les saben veure. De la mateixa manera aquests últims vídeos el que busquen és també comprovar si són capaços de assenyalar qui és el culpable de l'assetjament.

6.4. Anàlisi de dades

A partir dels formularis explicats anteriorment, la base de dades d'on extreure la informació la crearé amb l'eina de excel. D'aquesta manera podré fer la comparativa de manera més adient segona la meva opinió.

La base de dades em servirà per extreure informació per mitja de gràfics segons les respostes per poder veure la percepció dels alumnes i les reflexions d'algunes de les preguntes.

7. Resultats

Els resultats de l'estudi no només són de caràcter quantitativus, aquests sorgeixen de les diferents respostes al formulari que s'ha passat als dos centres i que han contestat cada un dels i les alumnes.

Com bé he explicat anteriorment, hi ha 4 parts diferents en el formulari, i seran d'aquestes 4 d'on extreure les diferents informacions i resultats. Els resultats estaran expressats en gran part per gràfics.

7.1. Consideren violència

La pregunta per obtenir aquests resultats era; “ Què consideres accions violentes en el teu centre?”. A partir de les respostes he extret n el gràfic de la figura 8 en el que podem veure com els ítems predominants son els 4 primers, els quals pertanyen a l'apartat de violència física. Tot i que hi ha ítems d'altres tipus de violència que també són percebuts com a violència en el centre.

Figura 8 Resultat ESO de la pregunta 1 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

7.2. No consideren violència

Seguidament vaig fer la pregunta; “ Què no consideres com a violència? Posa'n algun exemple”. Al ser una pregunta oberta, he agafat els 6 ítems que varen ser més triats, seguit d'aquests hi havia algun ítem com el de “jutjar o criticar”, entre alguns altres, però he decidit posar en el gràfic els més triats. En la figura 9 veiem un gràfic sobre el que molts alumnes no creuen que sigui violència, també dir que molta de la mostra no va contestar aquesta pregunta,

i una altre part també important va fer preguntes com: “tenir respecte a l’altre, ser amable, ser amics, parlar...” entre altres.

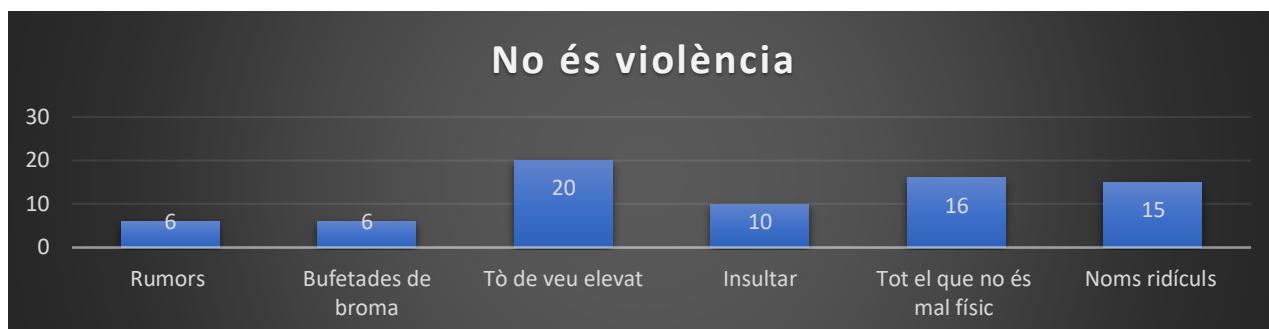

Figura 9 Resultat ESO de la pregunta 4 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

7.3. Manifestacions de violència

Cada una de les 4 violències (física, verbal, psicològica i social) està separada per 3 apartats:

- Si han observat aquest tipus de violència en el seu centre i quin tipus hi predomina.
- Si han patit aquest tipus de violència en el seu centre.
- Si han reaccionat a aquest tipus de violència i com.

Seguidament entrarem una per una dins cada una d’aquests apartats i en les fases de cada un d’ells.

7.3.1 Violència física

En la figura 10 podem veure el resultat de la pregunta: “Has observat manifestacions de violència física en el centre?”. Aquesta pregunta ens dona una idea del que es pot observar en el centre educatiu. Ens apropa a la realitat de que un 74% ha pogut ser testimoni d’algun tipus de violència física dintre del centre.

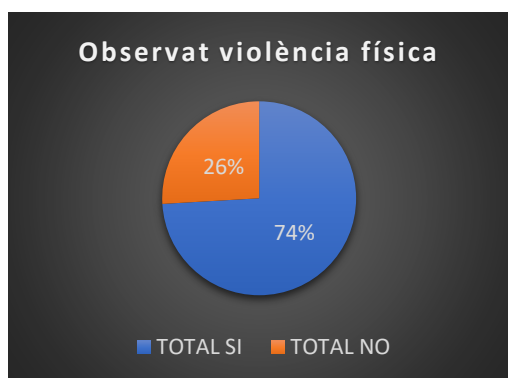

Figura 10 Resultat pregunta 5 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

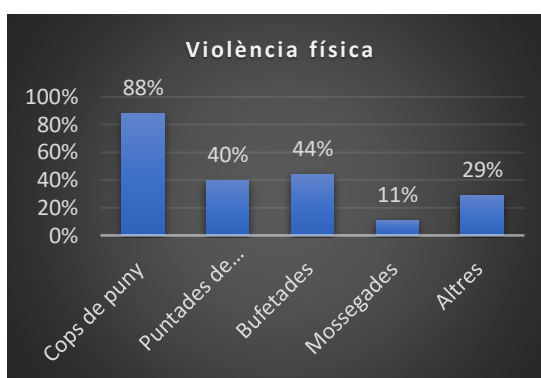

Figura 11 Resultat pregunta 6 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

En la figura 11 podem observar els 4 ítems que conformen la violència física segons el criteri del formulari. En aquesta figura podem observar com els cops de puny i les bufetades són en gran part les que més es veuen i es perceben dintre el centre escolar. Tot i que també he pogut observar altres formes de violència física en la pregunta 7 (la qual donava llibertat per respondre aportant altres maneres de violència), com per exemple, agafar del coll, empentes, estirar els cabells i algunes altres maneres de increpar i agredir físicament.

7.3.1.1 Patir violència física

Les dues figures següents mostren la quantitat de gent que ha patit violència física en els dos centres educatius, podem veure en la figura 12 que la gran majoria no ha patit aquest tipus de violència. Per altra banda en la figura 13 podem observar quin tipus d'agressions són més habituals patir en els centres escolars triats. En l'ítem que marca altres va molt lligat amb el de l'anterior punt; empentes, estirades de cabells, etc. Altres maneres de agredir de manera física als companys del centre.

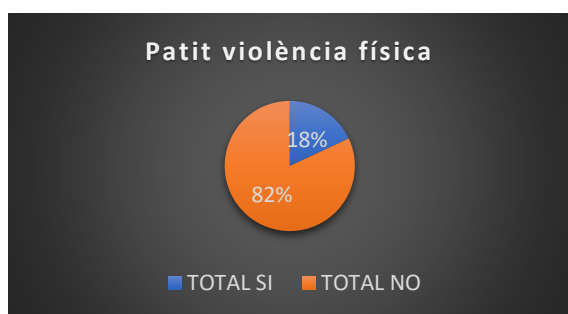

Figura 12 Resultat pregunta 9 del qüestionari.
 Font: Pròpia (2020)

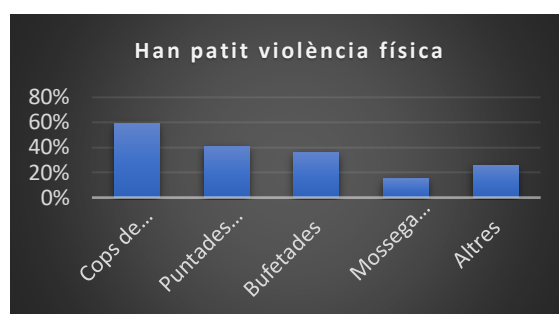

Figura 13 Resultat pregunta 10 del qüestionari.
 Font: Pròpia (2020)

7.3.1.2. Reacció davant la violència física

En la següent figura, podem veure com ha reaccionat l'alumnat quan ha pogut observar alguna acció violenta en els seus respectius centres. Podem observar que la dinàmica més generalitzada es la de no fer res. Tot i que com a segon ítem més triat hi ha el de ajudar a la víctima, és una part molt petita respecte a la de no fer res.

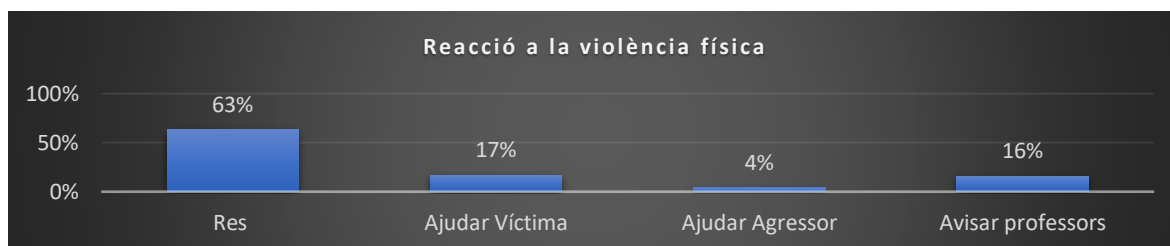

Figura 14 Resultat pregunta 8 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

7.3.2. Violència verbal

En la figura 15 veiem com la quantitat de violència verbal observada és més elevada que l'anterior, amb un 86% del total. La pregunta d'aquesta gràfica era: "Has observat manifestacions de violència verbal en el centre?"

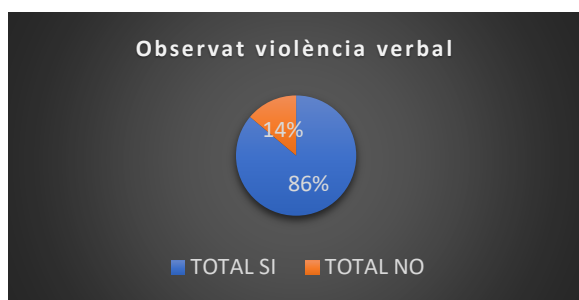

Figura 15 Resultat pregunta 15 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

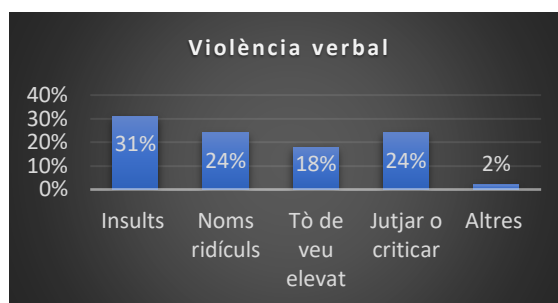

Figura 16 Resultat pregunta 16 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

Per altra banda a la figura 16 podem observar que dels 4 ítems, el més observat és el de l'insult, seguit pels noms ridículs. Aquí també podem veure com hi ha l'apartat d'altres, en el qual hi podem trobar ítems que estan inclosos a violència social, com per exemple; inventar rumors. Tot i això veiem altres ítems que entrarien en aquest tipus d'agressió, però també podrien estar dintre de psicològica, com poden ser el de vacil·lar.

7.3.2.1 Patir violència verbal

La figura 17 representa el global de gent que ha patit aquest tipus de violència verbal en color blau, i en color taronja l'alumnat que no ha patit aquest tipus d'agressions verbals. En la figura 18 hi trobem els ítems més destacats d'aquestes agressions patides. I en aquesta també trobem l'ítem d'altres en el qual hi trobem exemples com; marginació, inventar rumors, entre altres. Però aquests són ítems de la violència social.

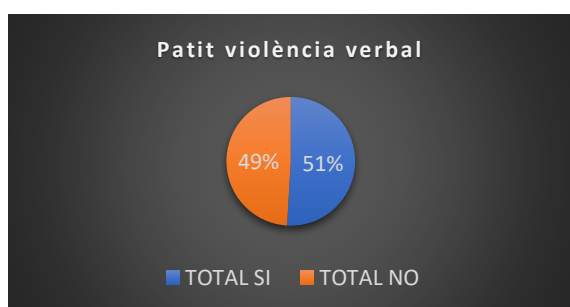

Figura 17 Resultat pregunta 19 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

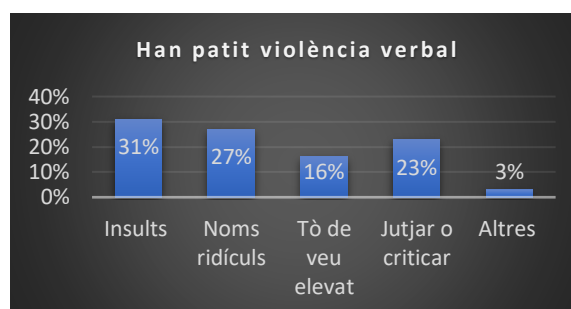

Figura 18 Resultat pregunta 20 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

7.3.2.2. Reacció a la violència verbal

Els següents resultats són referents a la reacció que tenia l'alumnat quan veia alguna manifestació de violència verbal. En la figura 19 podem veure com l'ajuda a la víctima ha augmentat respecte a la violència física. Tot i això la opció predominant segueix sent la de no fer res per no cercar problemes.

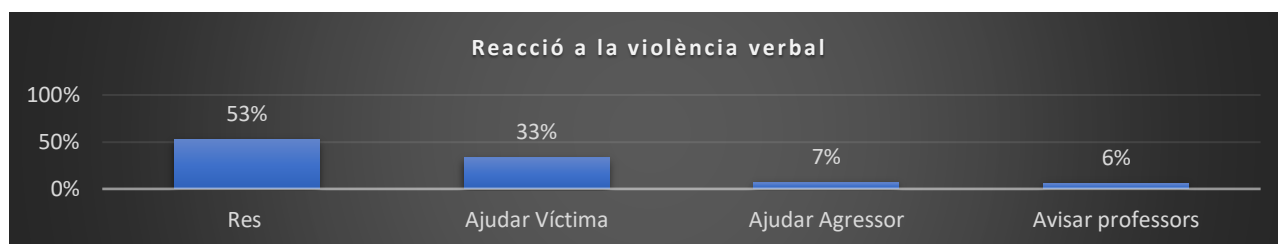

Figura 19 Resultat pregunta 18 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

7.3.3. Violència psicològica

En aquest apartat veiem en la figura 25 el percentatge d'alumnat que ha observat manifestacions de violència psicològica, i podem veure que un 46% ha vist alguna situació d'aquest tipus. En la figura 21 veiem quines són les accions que ha observat l'alumnat del centre. Podem veure com el que més sobresurt és l'ítem d'humiliacions.

Figura 20 Resultat pregunta 25 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

Figura 21 Resultat pregunta 26 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

En l'apartat d'altres aquí trobem altres exemples com; fer el buit, discriminar, entre altres, però aquests són ítems que surten a l'última manifestació de violència, la social.

7.3.3.1. Patir violència psicològica

En la figura 22 veiem el percentatge d'alumnat que ha patit violència psicològica, podem veure com aquest percentatge és molt baix comparat amb les altres manifestacions de violència. I en

l'altre veiem el que ha contestat aquest grup que l'ha patit. Podem veure com els ítems que mes sobresurten d'aquests gràfic, amenaces i intimidacions.

Figura 22 Resultat pregunta 29 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

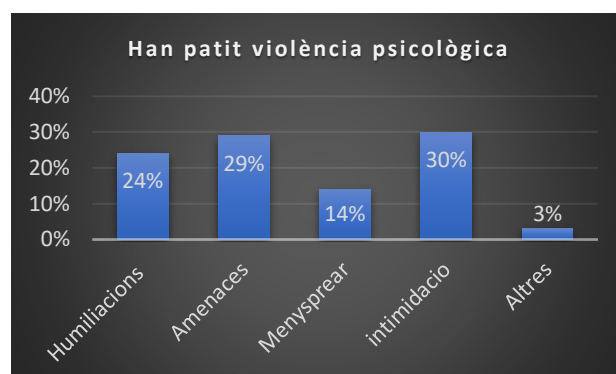

Figura 23 Resultat pregunta 30 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

7.3.3.2 Reacció a la violència psicològica

En aquesta figura podem veure la reacció de l'alumnat quan veien que es produïa una situació de violència psicològica. Podem observar que el 60% de l'alumnat no feia res al respecte, mentre que només un 27% ajudava a la víctima.

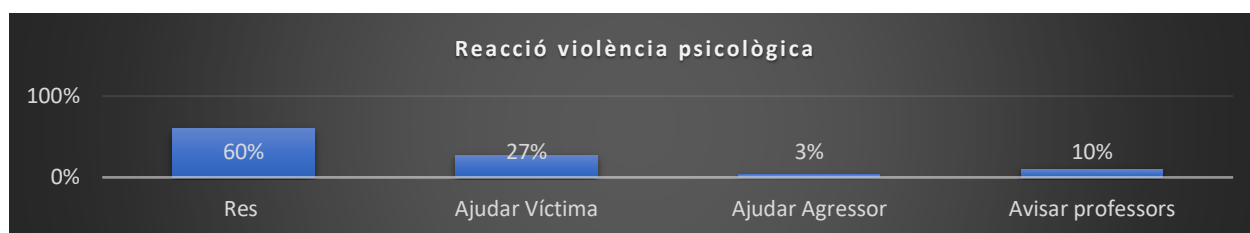

Figura 24 Resultat pregunta 28 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

7.3.4. Violència social

Aquí podem veure els percentatges de la quantitat d'alumnat que ha observat violència social al centre. En la figura 25 podem veure com el 54% de l'alumnat contesta que sí d'haver vist aquestes manifestacions al centre. Per altra banda en la figura 26 veiem quines són aquestes manifestacions. El primer ítem és el de "no deixar parlar quan ho vol fer" el qual està amb un 19% de les respostes, el següent és l'ítem de "li feien el buit", amb un 30% del total. Els dos darrers són; "no la deixaven participar en activitats en grup" i "inventaven rumors falsos que perjudicaven aquella persona" amb un 22% i un 26%. I per acabar, veiem l'ítem d'altres amb un 2%.

Figura 25 Resultat pregunta 35 del qüestionari.

Font: Pròpia (2020)

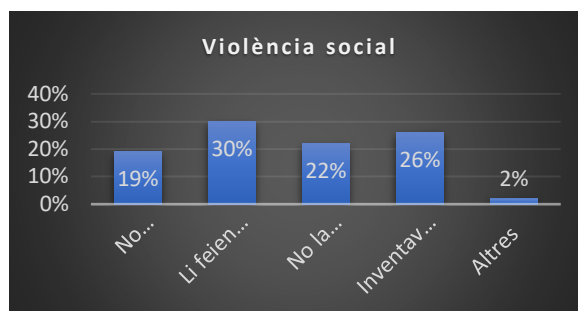

Figura 26 Resultat pregunta 36 del qüestionari.

Font: Pròpia (2020)

7.3.4.1. Patir a la violència social

En aquest apartat podem veure la quantitat d'alumnes que han patit violència social. Podem observar en la figura 27, que és un percentatge d'un 19%, un percentatge més baix que alguns dels anteriors. Al costat veiem la figura 28 en la qual podem observar que l'ítem que té major percentatge de tria, es el de "inventaven rumors per perjudicar-me".

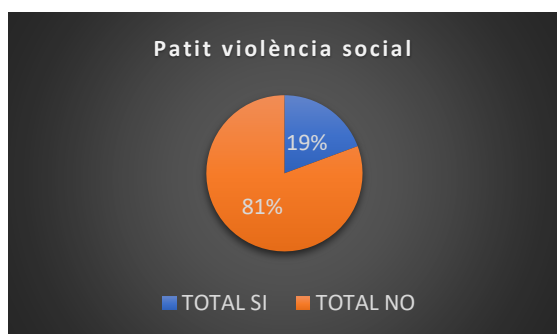

Figura 27 Resultat pregunta 39 del qüestionari.

Font: Pròpia (2020)

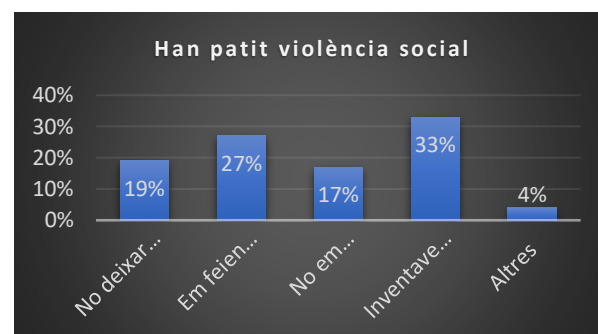

Figura 28 Resultat pregunta 40 del qüestionari.

Font: Pròpia (2020)

7.3.4.2. Reacció a la violència social

En aquesta figura numero 29 observem quines eren les reaccions de l'alumnat que intervenia en les situacions. Podem veure que per primera vegada l'ajudar a la víctima és l'ítem més triat de tots amb un 46%.

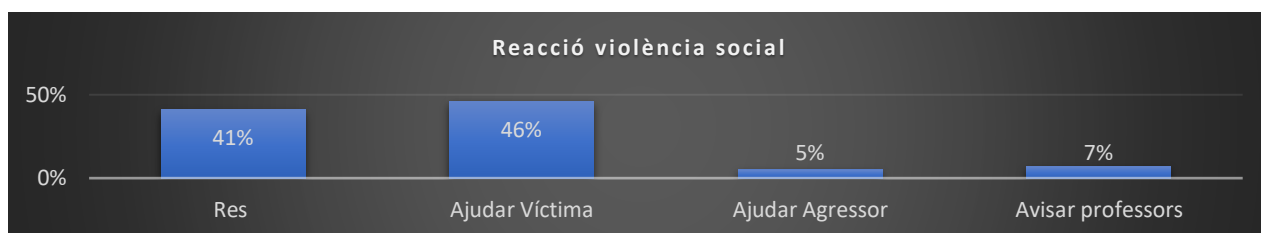

Figura 29 Resultat pregunta 38 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

7.4. Situació de la violència

En aquest apartat hi trobem la figura 30, la qual ens mostra en quin moment hi ha major situacions de violència en el centre. Podem observar com l'ítem que menys percentatge té és el que té una major atenció per part del professor, que és l'aula.

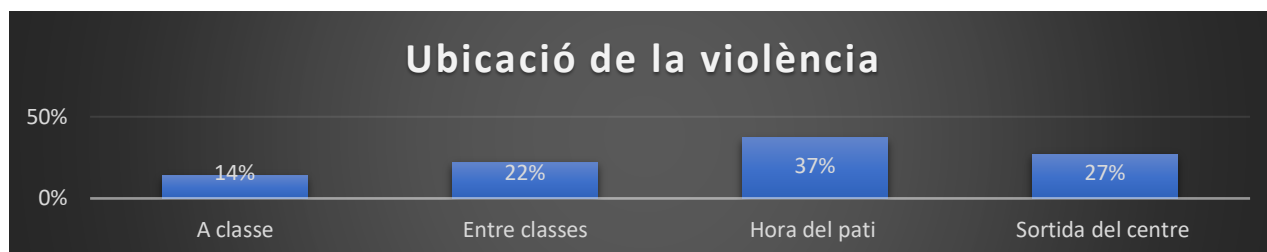

Figura 30 Resultat pregunta 47 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

7.5 Característiques de vulnerabilitat

En aquest apartat podem veure els diferents ítems que han estat més triats per l'alumnat, i podem veure com la baixa popularitat o manca d'amistats i la falta de seguretat son les dues que més sobresurten sobre les altres. A més en a aquesta figura 31 podem observar com la percepció de l'alumnat és que les noies son més vulnerables a patir assetjament.

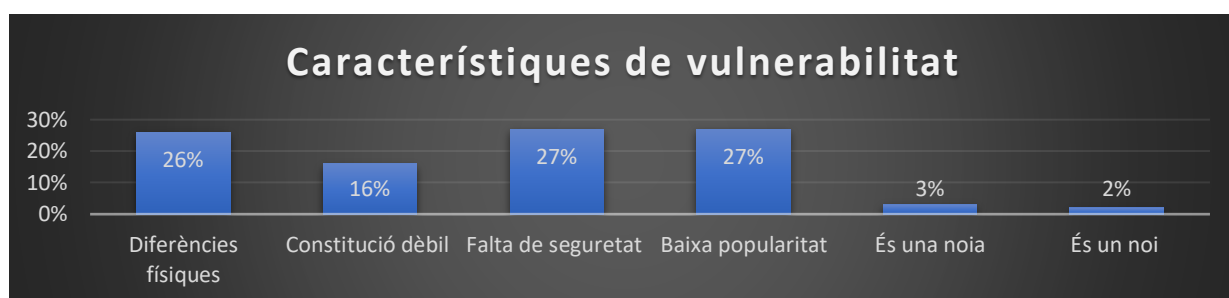

Figura 31 Resultat pregunta 49 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

7.5 Percepció de la violència en els vídeos

En l'últim apartat del formulari hi vaig col·locar 4 vídeos, cada un d'ell representava un tipus de violència, i la meua intenció era saber si l'alumnat sabia interpretar o podria percebre de quin tipus de violència tracta cada un d'aquests.

7.5.1 Vídeo violència psicològica

El primer vídeo (annex 1) representa una situació en la que una sèrie d'alumnes increpen a una companya del seu centre i realitzen una sèrie d'amenaques contra aquesta. Dins aquest vídeo també hi ha moments de violència física, tot i que la més predominant es la psicològica.

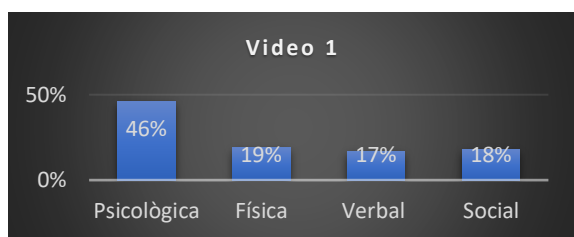

Figura 32 Resultat pregunta 54 del qüestionari.

Font: Pròpia (2020)

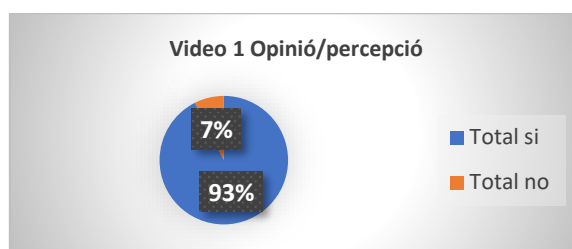

Figura 33 Resultat pregunta 53 del qüestionari.

Font: Pròpia (2020)

En la figura 32 podem veure com un 46% de l'alumnat ha identificat aquesta violència com a psicològica. En la figura 33 per altra banda, veiem que un 7% de l'alumnat no hi veien cap tipus de violència.

7.5.2. Vídeo violència verbal

El segon vídeo (annex 2) representa una situació en la que la mateixa companya que abans ha rebut les amenaces i humiliacions varies, ara va al bany i es troba escrits sobre el seu físic, per tant insults, el que podria quedar qualificat com a violència verbal.

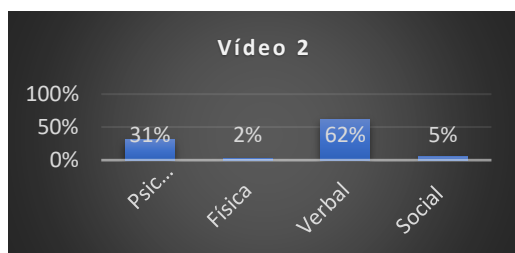

Figura 34 Resultat pregunta 58 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

Figura 35 Resultat pregunta 57 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

Segons la figura 34 podem observar que una bona part de l'alumnat, un 62%, percep aquest vídeo i les seves situacions com a violència verbal. Per altra banda podem veure en la figura 35 que un 16% de l'alumnat no hi veu cap tipus de violència en el vídeo esmentat anteriorment.

7.5.3 Vídeo violència social

El tercer vídeo (annex 3) representa una situació en la que hi ha una situació de tries d'equips, i es produeix una tria per capitans, la qual provoca que un dels companys que no és tan bo en esports, rebí insults i denigracions per part d'altres companys. En la figura 36 podem veure com l'alumnat ha vist que aquesta era violència social, apartant-lo del grup, i fent-li el buit. Per altra banda a la figura 37 podem veure com hi ha un 21% de l'alumnat que no creu que hi hagi cap tipus de violència.

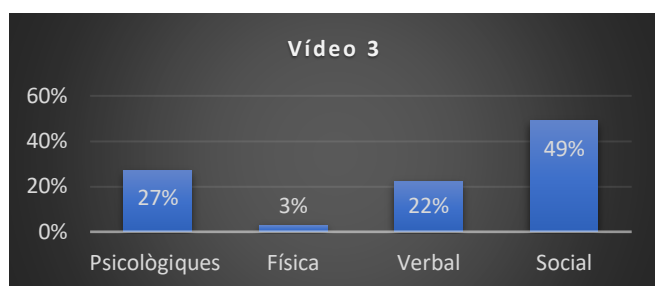

Figura 36 Resultat pregunta 60 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

Figura 37 Resultat pregunta 59 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

7.5.4 Vídeo de violència física

En aquest vídeo (annex 4) hi veiem reflectida una situació de violència física sobre les altres, però també insults, entre altres. Degut a que el vídeo era majoritàriament de violència física, el vaig triar per representar aquesta. Segons la figura 38 podem observar que el 61% de l'alumnat també ha triat que era majoritàriament física, tot i que també part de les altres.

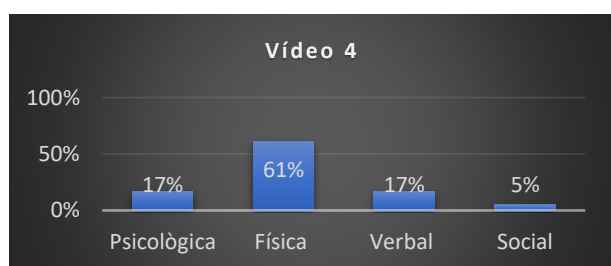

Figura 38 Resultat pregunta 65 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

Figura 39 Resultat pregunta 66 del qüestionari. Font: Pròpia (2020)

Per altra banda veiem en la figura 39 que només un 4% ha percebut que en aquest vídeo no hi ha violència, enfront un 96% de que creuen que sí.

8. Discussió

Un cop he posat els resultats a damunt la taula, passaré a realitzar un anàlisi per contrastar els punts amb el que vaig aportar en el marc teòric.

8.1. Dades dels centres

Una vegada recollits els resultats del formulari, podem observar que la violència és present en els centres educatius en els quals he realitzat el formulari. La separació que feien, Hernández i Saravia (2016), entre violència física, verbal, psicològica i social. En el formulari que vaig realitzar per a que l'alumnat em digués si aquestes violències eren visibles en els centres o no, han contestat de manera afirmativa, és a dir, si que han pogut observar diferents manifestacions de cada una de les violències que expliquen els dos autors esmentats anteriorment.

8.1.1. Violència observada

Segons la Unesco (2019) les manifestacions violentes més habituals en els centres escolars son les de caire físic, amb un 31.4%. Aquest percentatge anterior és correspon amb víctimes d'aquests abusos, és a dir, que l'han patit. En el formulari, podem veure com un 74% (figura 10) dels enquestats han observat aquest tipus de violència en el seu centre. I un 18% (figura 12) ha patit aquestes manifestacions de violència física en el centre. Seguint el que diu la Unesco (2019) i el que han contestat l'alumnat que ha contestat el formulari, podem dir que en els centres educatius d'aquests, el percentatge és menor de l'estudi realitzat. Aquesta violència física, segons Lujan (2005) i Hernández i Saravia (2006) és aquella en la que l'agressor actua sobre el cos de la víctima. En la figura 11 podem veure els resultats que més ha observat l'alumnat en el seus centres. A més a més el 2% que ha respost altres, també ha explicat accions que repercuteixen directament i de forma física sobre el cos de la víctima.

Si parlem de la violència verbal, la Unesco (2019) ens aporta dades d'un 15,3% de violència verbal-psicològica, és a dir que mitjançant paraules que l'agressor diu a la víctima, aquestes, afecten a l'autoestima de la víctima. Ortega (2007) i Hernández i Saravia (2016), ens comenten que l'agressió verbal és aquella que va per mitjà de l'insult o les calumnies, i per altra banda parlen d'agressions psicològiques com a accions que provoquen la manca d'inseguretat i autoestima. Per tant relacionarem el 15.3% de la Unesco (2019) amb els dos tipus de violència que he comentat anteriorment.

La figura 15 mostra com un 86% dels enquestats han pogut observar violència verbal en el seu centre, i un 46% han pogut observar violència psicològica. Això ens dona un percentatge molt

elevat, molt més elevat que el que ens dona la Unesco (2019), per tant podem tendir a pensar que en els respectius centres les agressions són més de caire verbal-psicològic que no de caire físic. Si seguim mirant els resultats d'aquestes agressions verbals, podem observar que més de la meitat de l'alumnat (51%) ha patit aquest tipus de gestos, davant un 18% del gestos de violència psicològica.

Seguint amb l'observació i el rebre violència de diferent tipus, l'últim resultat que falta veure és el de violència social, la qual té un percentatge d'un 5.5% segons l'estudi dels països que ha realitzat la Unesco (2019). El nostre percentatge a nivell d'observació d'aquesta violència social es del 54%, davant un 19% d'alumnes que l'han patit.

Per tancar aquest apartat podem observar com en el recull de les dades dels diferents països fet per la Unesco (2019) veiem que la primera forma de violència és la física, seguida per la psicològica-verbal i acabant amb la social. Segons el formulari realitzat, aquí canviarien els llocs de les violències patides, ja que la verbal seria la primera de totes, la social la que seguiria darrera, i empatant a la darrera posició la psicològica i la social. Per tant podem concloure aquest apartat dient que la violència física en els centres en que s'han realitzat els formularis, és menor que en la mitjana dels països que entren en el document de Unesco (2019).

8.1.2. Reacció a les violències

En el formulari també hi podem veure els percentatges de quina ha estat la reacció d'aquest alumnat que ha fet el formulari. Un 74% ha pogut veure diferents agressions físiques i la seva reacció ha estat en un 63% de no fer res (figura 14), seguida per un 17% d'ajudar a la víctima i només un 16% d'avisar el professor. Aquí podem veure que la tendència és no fer res quan hi ha alguna agressió física. Aquests percentatges esmentats anteriorment corroboren una teoria de Carrozo (2015) la qual consisteix en "no ficar-se en els problemes dels altres", també anomenada llei del silenci. Com diu aquest autor, aquesta llei, és conseqüència de la relació poder-submissió, per tant com que l'agressor és el que té major poder, pot ser un problema anar en contra seu. Algunes de les respostes obertes que seguien la pregunta 8 del qüestionari, donava peu a dir perquè no es feia res, i en moltes ocasions era per no buscar-se problemes.

Si seguim fixant-nos en les reaccions dels alumnes respecte a les reaccions de les diferents violències reconegudes per Hernández i Saravia (2016) veiem que la reacció a la violència verbal ja canvia un poc respecte a la violència física. Segons la figura 19, veiem com el 53%

de l'alumnat diu que no fa res, però un 33% de l'alumnat diu ajudar a la víctima, pot ser degut a que no els hi fa tanta por enfrontar-se a aquest tipus de manifestacions d'agressió verbal.

Tot i aquesta davallada de mantenir-se fora de la situació i augment d'ajudar a la víctima de la violència verbal, en la figura 24 veiem com torna a pujar el mantenir-se al marge i descendeix una altre vegada la dinàmica d'ajudar a la víctima en la violència psicològica, la qual pot ser deguda també a la manca de percepció o de menor observació d'aquesta. I per últim si que veiem les dades de la violència social, són les que més alegria donen, ja que un 46% diu que ajuda a la víctima, davant un 41% que es manté al marge. Aquesta darrera pot ser degut a les campanyes que s'han fet els darrers anys contra la violència social i la marginació. De fet algunes de les respostes que ha fet l'alumnat va en aquesta direcció, de no permetre que els companys i companyes es trobin apartats/des del grup. A més a més seguint la teoria de Carozzo (2015) també podríem extreure que es per la manca de por davant aquests tipus d'agressions enfront de les físiques.

Per altra banda, aquestes dades anteriors van acompanyades de petits percentatges d'alumnat que es posa de banda de l'agressor. Tal i com diu Olweus (2001) citat a Collell i Escudé (2004) en aquestes reaccions podem veure els tipus d'espectadors que classifiquen en el cercle d'assetjament escolar (figura 4) podem veure després dels formularis, que hi ha un alt percentatge d'espectadors neutrals, que no volen saber res d'aquella situació, sigui pel motiu que sigui. També trobem espectadors que es posen de banda de l'agressor. Segons la classificació d'Olweus (2001) serien els seguidors o partidaris. Aquest tipus d'espectadors també el podem trobar en cada una de les 4 tipologies d'agressions. En les agressions físiques, segons els resultats de la figura 14 podem observar com un 4% de les reaccions a la violència eren ajudar a l'agressor, fent befa de la víctima, o animant-lo a seguir amb la violència que perpetrava. Aquesta tipologia d'espectador, es veu augmentada en la violència verbal, fins a un 7% (figura 19) dels espectadors d'aquesta violència van ajudar a l'agressor gairebé de la mateixa manera que ho feien els enquestats de la figura anterior. Però si seguim mirant en la figura 29 veiem que la violència social pateix una disminució i arriba al 5%. I no és fins a la violència social que disminueix fins al 5%. Seguint amb la teoria de Carozzo (2015) això pot ser per varis motius, el primer es que els espectadors tenen por de rebre la violència i actuen d'aquesta manera, o simplement tal i com diuen Colell i Escudé (2004) el que passa és que simplement son seguidors de l'agressor i res més.

8.3. Característiques dels agredits

Segons Lujan (2005), Joffre (2011) i Smith (2003), entre hi ha diferents factors de risc per als agressors i també per les víctimes. Després de proposar diversos ítems en el formulari, l'alumnat va assenyalar quins creien que eren les característiques que més feien que la víctima fos l'objectiu de les agressions, i no un altre persona.

En la figura 31 podem veure segons les respostes, que les noies tenen més probabilitat de patir qualsevol de les 4 tipologies d'agressions que hem anat comentant durant tot el treball. L'alumnat ha manifestat amb un 3% que ser noia es un factor que facilita la probabilitat de que pateixi algun tipus d'agressió. Per altra banda ser noi és un factor que només un 2% pensa que pot provocar arribar a patir agressions. Aquests factors segons els anteriors autors estarien girats, ja que segons aquests té menor prevalença les víctimes del gènere femení, en canvi en els resultats dels formularis, aquesta menor prevalença es la del 2% dels nois.

Seguint amb els factors característics de la víctima, els autors Lujan (2005), Joffre (2011) i Smith (2003), proposen que les característiques físiques son una altre de les característiques de la víctima. Els ítems de “diferències físiques” i “constitució dèbil” han estat triades amb un 26% i un 16% respectivament, per tant una gran part de l'alumnat pensa que aquests aspectes físics son característiques a tenir en compte. A més a més els autors també diuen que les característiques psicològiques com la falta de seguretat, també és un factor que provoca agressions de diferents tipus. Aquest ítem ha mostra un 27% en els resultats del formulari, d'aquesta manera veiem que el resultat del formulari i el que diuen els autors esta corroborat i concorda. I l'últim ítem té a veure amb la baixa popularitat també ha estat triat per l'alumnat amb un 27%, el qual també és un ítem que els autors defensen com a factor de la víctima.

Per tant en aquest podem concloure que els resultats del formulari segueix la marca que havíem pogut veure en el marc teòric amb els diferents autors.

8.4. Situacions amb major prevalença d'agressions

Garaigordobil, Martínez i Machimbarren (2017), comenten que les noves agressions busquen que no siguin vistes pels adults, per aquest motiu sorgeixen noves maneres d'agressió, com el cyberbullying. Seguint aquest pensament de que l'agressor/a no vol que el vegin i no vol ser descobert, podem veure com els llocs on més s'observen conductes violentes és on els professors i professores no hi son tan presents.

Seguint la figura 30 podem veure que els llocs on més violència hi observen l'alumnat són a l'hora del pati un 37%, a la sortida del centre un 27%, un 22% entre classes, i un 14% en les classes. Aquí podem veure com tal i com diuen els anteriors autors esmentats que els agressors cerquen llocs on els adults no puguin controlar-los tan bé. Tal i com diu Carozzo (2015), el que busquen és que cap adult s'adoni per això busquen llocs on no hi hagi tanta presència d'aquests.

8.5. Percepció

Segons Leonardo (2004) la percepció es l'acció que regula els sentits, la forma en que tractem els estímuls. Segons diferents característiques que comenta Contador (2001) la percepció de la violència pot variar. Per aquest motiu podem observar com en els resultats del formulari les opcions escollides son tan diverses. Per intentar saber quina percepció tenia l'alumnat i per identificar quines son les agressions que perceben més tenim els 4 vídeos i les preguntes d'aquests.

En el vídeo numero 1 gran part de la violència que hi havia era identificable com amenaces, per tant violència psicològica. Per altra banda els resultats del formulari son diversos. Primer de tot ens trobem amb un 7% que no creu que hi hagi una situació de violència o d'agressió en el vídeo 1 (annex 1), per tant la seva percepció sobre aquest tipus de violència és diferent a la del 93% restant que si que identifiquen una situació violenta. A més a més en les respostes del formulari podem veure com cada alumne ha respost coses diferents, i han classificat el vídeo com a violència psicològica amb un 46%, com a física amb un 19%, com a social amb un 18%, i com a verbal amb un 17%. Aquestes respostes ens demostren que cada una de les persones que ha emplenat el formulari, percep més un tipus de violència que una altre, tot i ser la violència psicològica la més visible en el vídeo.

En el vídeo 2 podem veure com la nena no interactua amb cap company de classe, simplement s'amaga al lavabo i veu que hi ha escrits a les portes. En les respostes d'aquest vídeo, podem veure com un 16% dels enquestats no veu cap tipus de violència en les imatges, per contra d'un 84% que si. Si mirem els resultats de la següent pregunta si que podem veure com un 62% percep i identifica com a violència verbal la situació que es viu en el vídeo.

En el vídeo 3 podem veure el percentatge més elevat de respostes que no perceben o no identifiquen cap tipus de violència en les imatges un 21% davant un 79% que si que percep

violència. A més a més aquesta violència percebuda si que en gran part la perceben com a violència social amb un 49%.

Els resultats de les preguntes dels vídeos ens fan veure que la violència física és la que més s'identifica i es percep en els centres. Mishna et al (2005) en el seu estudi comenta que aquesta mateixa idea, que la violència física és la que més es veu i s'identifica, seguida per la psicològica (amenaces, humiliacions...). Aquests resultats ens donen a entendre com hem pogut comprovar, és que no tothom reacciona igual ja que no tothom ho percep igual i a més a més hi ha un percentatge important de gent que no veu violència en algunes de les accions.

Per acabar en el vídeo 4 i demostrant que la violència física es la que més es percep i s'identifica, en la figura 39 podem veure que un 96% veu violència en la situació que expressa el vídeo, i només un 4% no en percep. En la figura 38 veiem que la resposta més seleccionada de quin tipus de violència identifiquen és la física amb un 61%.

9. Conclusions

Un cop he analitzat tots els resultats i he pogut relacionar-los amb les teories dels autors del marc teòric, és hora de comprovar si he complit els objectius que m'havia plantejat al principi del treball.

Els objectius que volia assolir eren:

- Identificar si saben associar cada acció violenta amb el tipus de violència que representa.
- Conèixer la percepció dels nens i nenes de la ESO en situacions durant l'assetjament escolar
- Identificar si perceben les diferents variables prèvies que poden arribar a desembocar en una situació d'assetjament.
- Determinar quins son els mecanismes que fan que no s'avisí a algun professor o adult quan perceben la situació d'assetjament.

Pel que fa al primer objectiu, a partir de les respostes de l'últim apartat del formulari, en el que hi havia els vídeos, m'ha permès observar si identificaven les agressions o accions violentes de cada un del vídeo i després la sabien identificar amb el seu respectiu tipus, i he pogut observar que una gran majoria de l'alumnat sap identificar aquestes violències i les seves accions. A més a més pel fet que en diferents preguntes deixava la possibilitat d'indicar altres accions que per ells representessin el tipus de violència que parlava la pregunta, ha permès que expressessin el que creien, i això ha donat peu a saber a extreure més informació. Les conclusions que extrec d'aquest objectiu després de veure els resultats, és que hi ha un percentatge més o menys elevat que té clar quina acció representa cada tipus de violència, però hi ha un altre percentatge que no sap identificar del tot bé aquestes accions.

El segon objectiu, ha estat difícil d'extreure però crec que al final l'he pogut assolir, hem pogut veure les reaccions de l'alumnat que ha realitzat el formulari, i això ens dona una idea de quina era la seva percepció. A més a més gràcies a alguna pregunta oberta que hi ha en el formulari he pogut observar com parlaven de reaccionar amb por, un dels motius que feia que no ajudessin a la víctima o que no s'apropessin a intentar resoldre la situació.

El tercer objectiu crec que és un dels que menys ha costat extreure i a més a més l'alumnat té bastant clar i sap identificar diferents variables que provoquen violència. Aquest objectiu ha

estat assolit ja que hem pogut discutir sobre les característiques de la víctima, les quals tenen molt clares i saben quines son.

L'últim objectiu també l'he pogut assolir a través de les preguntes de com reaccionaven a la violència i quines accions portaven a terme quan veien aquestes agressions. Moltes respostes van anar encaminades a dir que no feien res quan veien aquestes accions, i la pregunta oberta que hi havia després donava informació de que era per por de tenir represàlies per par de l'agressor, entre altres factors, però principalment aquest. Com he dit en l'anterior apartat i tal i com diu Carozzo (2015) aquesta llei del silenci existeix i ha quedat plasmada en els resultats. Com a conclusió final, puc dir que l'estudi realitzat m'ha permès veure i analitzar un poc la percepció i la visió que té l'alumnat dels dos centres que han participat. He pogut establir algunes evidències a partir del recolzament teòric dels autors experts en el tema, i he pogut apropar-me bastant a la realitat dels centres. Després de la realització d'aquest treball, podem dir que encara falta molta feina en aquest àmbit i que una bona eina de prevenció d'aquestes situacions seria la informació al jovent per a què tinguin les eines per identificar les situacions violentes que poden desembocar en una situació més greu per tal de que aquestes no acabin passant. Veient algunes de les respostes que s'han fet en el formulari, podem veure que segueix havent alumnat que es posa de banda de l'agressor i que no veu o no vol veure les accions violentes que passen en el centre. Aquestes postures no són bones per la prevenció de l'assetjament escolar i hauríem de trobar instruments per sensibilitzar-los de la importància de no incórrer en aquestes accions.

9.1. Limitacions

Tot i que l'estudi s'ha pogut dur a terme, si que hi he trobat algunes limitacions que han implicat canvis i modificacions en l'estructura d'aquest.

La primera de les limitacions ha estat igual per mi com per molts dels meus companys, i es que al mes de Març vam entrar en estat d'alarma, això va significar capgirar la nostra rutina i sobretot les nostres eines de treball, ha estat una readaptació difícil però mica en mica m'hi vaig acostumar.

La segona limitació va ser la mostra, ja que la idea principal era fer només un centre, però degut a que el formulari havia de ser voluntari i només el van emplenar unes 70 persones, vaig haver de recórrer a l'ajuda d'un altre centre, el qual si que vaig tenir una resposta per part de l'alumnat

de gairebé el 60% del centre. Però això ja em va tornar a suposar una dificultat per haver d'avançar la temporització plantejada.

I l'última limitació deriva de les dues anteriors, que va ser el mètode de passar el formulari, el qual jo volia fer-lo de manera presencial, i així m'assegurava que s'entenia tot el formulari i no hi quedaven dubtes, però degut al Covid-19 i el confinament, això no va poder ser.

No obstant crec que he pogut focalitzar i complir els objectius que m'havia proposat.

8.2. Perspectives de futur

El treball de final de grau que he realitzat crec que deixa una ampla varietat d'actuacions, ja que he tocat la temàtica de manera superficial sigui per les limitacions o sigui pel motiu que sigui.

Crec que una línia d'investigació podria ser la de comparar aquesta percepció entre els dos centres que s'ha fet el formulari ja que un és públic i l'altre és concertat, d'aquesta manera veuríem la percepció segons les característiques que expliquen Mooji (2001) o Contador (2001), diferenciant en sexe, nivell socioeconòmic, nivell d'estudis, entre altres. Penso que aquesta línia seria una línia interessant a obrir.

Per altra banda també crec que també és interessant la idea d'establir alguna eina per l'alumnat perquè es pugui reaccionar més ràpid i de manera més efectiva contra aquests tipus d'accions, ja sigui per donar facilitats a l'espectador en la seva reacció a favor de la víctima, o també trobar maneres de que la víctima tingui més recursos i pugui sortir més ràpidament d'aquestes situacions. Tot i aquesta darrera idea, queda clar que la situació idíl·lica seria que no hi hagués aquests tipus de comportaments, per tant la feina de prevenció més important segons el meu entendre hauria de ser la formació i conscienciació de la problemàtica que pot arribar a tenir aquestes accions.

10. Bibliografia

- Albores, L., Saucedo, J.M., Ruiz, S., Roque, E. (2011). El acoso escolar (bullying) y su asociación con trastornos psiquiátricos en una muestra escolar en México. *Salud Pública Méx*, 53, 220-227. Consultat dia 2 d'Abril de 2020, a http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0036-36342011000300006
- Avilés, J.M. (2009) Victimización percibida y bullying: Factores diferenciales entre víctimas. *Boletín de psicología*, 95, 7-28. Consultat dia 25 de Març del 2020, a <https://www.uv.es/seoane/boletin/previos/N95-1.pdf>
- Carozzo, J.C. (2014) Los espectadores y el código del silencio. *Revista Espiga año XIV*, 29, 1-8. Consultat dia 27 de Març de 2020 a https://www.uned.ac.cr/academica/images/caam/Art%C3%ADculos/01-CAROZZO-LOS_ESPECTADORES_Y_EL_CÓDIGO_DEL_SILENCIO.pdf
- Collell, J., y Escudé, C. (2004), Rol de les emocions en els processos de maltractament entre alumnes. *Àmbits de Psicopedagogia*, 12, pp 21-26. Consultat dia 4 d'Abril de 2020 a <http://www.xtec.cat/~jcollell/ZAP%2012.pdf>
- Contador, M. (2001) Percepción de Violencia Escolar en Estudiantes de Enseñanza Media. *Psykhe*, 10, 69-80. Consultat dia 3 d'Abril de 2020 a <http://www.psykhe.cl/index.php/psykhe/article/view/406>
- Defensor del pueblo, (2007). Violencia escolar: el maltrato entre iguales en la Educación Secundaria Obligatoria 1999-2006. Consultat dia 4 d'Abril del 2020 a <http://www.psykhe.cl/index.php/psykhe/article/view/406>
- Del Rey, R., Ortega, R., (2007) Violencia escolar: claves para comprenderla y afrontarla. *Escuela Abierta*, 10 . 77-89. Consultat dia 29 de Març de 2020 a: <https://repositorioinstitucional.ceu.es/bitstream/10637/6837/1/04rey-ortega.pdf>
- Frisen, A., Jonsson, A.K., Persson, C., (2007) Adolescents' perception of bullying: Who is the víctima? Who is the bully? What can be done to stop bullying?. *Adolescence*, 42, 749-761. Consultat dia 2 d'Abril de 2020 a <https://njbullying.org/documents/28031059.pdf>
- Garaigordobil, M., Martínez, V., Machimbarrena, J., (2017). Intervención en el bullying y el cyberbullying: Evaluación del caso Martín. *Revista de psivologia clínica con ninos y adolescentes*, 4, 25-32. Consultat dia 29 de Març de 2020 a <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/5789316.pdf>

- Irutia, M^a.J., Avilés J.M^a., Arias, V., Arias, B. (2009) El tratamiento de las víctimas en la resolución de los casos de Bullying. *Revista de psicopedagogia – Amazônica*. 2, 76-99. Consultat dia 5 d'Abril de 2020 a http://www.nafarroakoikastolak.net/nieikastola/Argazkiak/Dokumentuak/bullying__el_maltrato_entre_iguales_bull20160522-12048-15b7cjj_20160909082603.pdf
- Joffre, V.M., García, G., Saldívar, A., Martínez, G., Lin, D., Quintanar, S., Vilasana, A., (2011) Bullying en alumnos de secundaria. Características generales y factores asociados al riesgo. *Boletín médico hospital infantil de México*, 68, 193-202. Consultat dia 3 d'Abril de 2020 a https://www.researchgate.net/publication/262595338_Bullying_en_alumnos_de_secundaria_Caracteristicas_generales_y_factores_asociados_al_riesgo
- Lujan, M., (2005) L'assetjament a l'escola, el "Bullying": Un problema en augment?. *Revista del centre de professorat d'Inca*. 20, 12-14. Consultat dia 1 d'Abril de 2020 a <http://redined.mecd.gob.es/xmlui/bitstream/handle/11162/7300/01220063000040.pdf?sequence=1>
- Olweus, D., (1994) Annotation: Bullying at school: Basic Facts and Effects of a School Based intervention program. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 35(7):1171-1190. Consultat dia 28 de Març de 2020 https://www.researchgate.net/publication/15391812_Bullying_at_School_Basic_Facts_and_Effects_of_a_School_Based_Intervention_Program
- Smith, P., Ananiadou, K., (2003) The nature of school bullying and the effectiveness os school-based interventions. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 5, 189-202. Consultat dia 29 de Març de 2020 a <http://www.sfu.ca/~jenesbit/EDUC220/ThinkPaper/SmithAnaniadou2003.pdf>
- Unesco (2019) Behind the numbers: *ending school violence and bullying*. Consultat dia 30 de Març del 2020: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000366483>

11 Annexes

11.1. Vídeos

Annex 1 (vídeo 1): <https://www.youtube.com/watch?v=c3yPhBRigT4>

Annex 2 (vídeo 2): <https://www.youtube.com/watch?v=dCxYn2ZQZ3c>

Annex 3 (vídeo 3): <https://www.youtube.com/watch?v=ygEIQWsATuc>

Annex 4 (vídeo 4): <https://www.youtube.com/watch?v=6CoRuJM7S0I>

11.2. Formulari

<https://forms.gle/1uZwHs22dVtTZfbU9>